

Legionár, diplomat a zatajovaný rusista sa vracia (Nad matičným rukopisom Päť návratov Mikuláša Gaceka)

Medzi mimoriadne osobnosti slovenskej kultúry 20. storočia nepochybne patrí Mikuláš Gacek (10. júla 1895 Budapešť, Maďarsko – 22. januára 1971 Dolný Kubín). Dlhé desaťročia bol zamlčovaný, jeho osud dramaticky súvisí tak s rokmi prvej, ako aj druhej svetovej vojny, so vznikom prvého Česko-slovenského štátu 1918, ako aj s desaťročiami nútených prác a zápasu o občiansku rehabilitáciu. Je to osobnosť, ktorá je spojená s Maticou a vďaka matičnému vydavateľstvu sa teraz vracia, dá sa povedať, po prvý raz v úplnosti. Autorka rukopisu, dedička autorských práv a dcéra Mikuláša Gaceka Milota Zelinová poskytna pri tejto príležitosti rozhovor pre Slovenské pohľady.

DUŠAN KERNÝ: Pre vás samotnú je to pozoruhodný príbeh, pretože vy ste najmladšou z troch dcér Mikuláša Gaceka, mnohé udalosti sa odohrali, keď ste ešte neboli na svete alebo keď ste boli ešte dieťa...

MILOTA ZELINOVÁ: Zoznamovanie so životom môjho otca je vlastne ako detektívka, mnohé veci som sa dozvedala až s odstupom rokov a niektoré až po roku 1989. V každom prípade čoraz otvorenejšie, bez zábran som sa so všetkým mohla zoznamovať a s ľuďmi hovoriť najmä po roku 1989. Mohla som ísť do archívov, stretávať sa so svedkami buď otcovej tvorby, alebo s osobami, ktoré veci zažili alebo mali fotografie z miest, kde otec pôsobil, a ja som tam nikdy nebola. Napríklad fotografie z miest, kde bolo vyslanectvo Slovenskej republiky v rokoch 1940 – 1941 v hlavnom meste vtedajšieho ZSSR, v Moskve, a mnoho iného. Až v dospelosti, po desaťročiach, som si vlastne mohla urobiť (dúfam, že úplný) obraz o tom, čo otec prežíval a o čom sme sa nestihli porozprávať. Netreba azda zdôrazňovať, aké je to všetko pre mňa dôležité po všetkých stránkach. Vlastne som to nielen mohla, ale aj musela urobiť, pretože – ako povedal literárny historik a vedecký tajomník Matice slovenskej Peter Cabadaž v roku 2015 – „pre celoštátne médiá, noviny, rozhlas či televíziu akoby Gacek nikdy neexistoval“...

D. K.: Prečo päť návratov?

M. Z.: Otec sa narodil slovenským rodičom v Budapešti, kde boli jeho otec a mama na zárobkoch (slovenská komunita vtedy výrazne prispela k výstavbe Budapešti). Nasledovalo vysťahovanie do USA, odkiaľ sa vrátil už druhý raz na Slovensko, potom návrat z ruského zajatia a československých légií. Otec bol jeden z vyše päťtisíc Slovákov-legionárov. Tretí návrat sa odohral až dva roky

po skončení prvej svetovej vojny. Vrátil sa domov na Oravu, do Vyšného Kubína, až v septembri 1920, keď už nadšenie z víťania legionárov dávno vyprchalo. Potom to bol takisto dramatický návrat z Moskvy, kde pôsobil ako kultúrny atašé po vypovedaní vojny Sovietskemu zväzu v júni 1941. No a napokon návrat na Veľkú noc 1955 z gulagu, kam ho odviekli hneď v prvých dňoch apríla 1945, keď vlastne väčšina obyvateľstva na Slovensku si vydýchla pri prechode frontu a začiatkom mája 1945 sa vojna skončila. Ale nie pre nášho otca. Otec sa stal číslom. Doslova. Ako číslo 310 369 prechádzal sovietskymi trestaneckými tábormi nútených prác v okolí Karagandy plných desať rokov.

D. K.: Keď vášho otca zatýkali, vlastne odviekli, mali ste dva roky, keď sa vrátil, mali ste dvanásť. Ako ste tie roky prežívali a čo ste o otcovi vedeli?

M. Z.: Bola som z troch sestier najmladšia. Najstaršia sestra Darina, ktorá teraz žije v Los Angeles, je staršia o pätnásť rokov. Od druhej sestry Zory som mladšia o desať rokov. Starali sa o mňa ako mamy, lebo mama počas nášho desaťročného trápenia bez otca ochorela a často bola v nemocnici. Celý ten čas, aspoň tak si to pamätám, som nemala nič nové, všetko som nosila po sestrách. Žili sme veľmi skromne, mama, kým vládala, chodila na nočné do mlyna a potom sa cez deň starala o domácnosť. Pamätám sa, že sme dostávali lístky na potraviny, ostalo aj na čokoládu, mama nám ju delila na štvorčky, pre seba nie, ale nešlo to do mňa... Doma sme mali knihu *Sibírske zápisky 1915 – 1920*, ktoré Matica vydala v roku 1936, ale mnohému som, samozrejme, nerozumela. Nielen pre nízky vek. O légiách sa v tých časoch hovorilo úplne inak, alebo aj nehovorilo, takisto o niektorých osobách ako napríklad Čatloš, Masaryk, Štefánik, s ktorými sa otec stretával a píše o nich. Vedela som, cítila som, že to bolo niečo veľké, významné, že otec bol uprostred veľkých udalostí a že to bolo v Rusku a že je tam opäť teraz, ale som si to všetko nevedela poskladať dovedna. Len si veľmi dobre pamätám, že po skončení strednej školy na prvých prijímacích pohovoroch, keď mi členovia prijímacej komisie začali dávať namiesto otázok z odboru otázky o otcovi, jednoducho som sa rozplakala, tak mi to prišlo ľúto...

D. K.: To bol otec doma, už v Dolnom Kubíne, ako najmladšia, ste boli jediná z dcér doma...

M. Z.: Áno, boli to roky, keď sme sa snažili dohnať tých desať rokov násilného odlúčenia. Večer nám otec vždy čítal romány zo svetovej aj našej literatúry, napríklad celého Cervantesovho Dona Quichota, Kukučina, Urbana. Alebo nám čítal diela z ruskej literatúry. Otec nehovoril o tom, čo zažil za posled-

né roky. Nevracal sa k minulosti. Jediné, na čo si spomínam, že mama vyčítavo hovorila otcovi, že nemal tak vystupovať v slovenskom rozhlase proti ZSSR. Zásluhou mojej sestry, dnes už nežijúcej Zory Kramerovej, v polovici deväťdesiatych rokov s istou podporou vtedajšieho fondu Pro Slovakia vo vydavateľstve historika Petra Hubu vyšla kniha otcových denníkových zápiskov z rokov 1937 – 1944 *Surová býva vše pravda života*. Tu som sa dozvedela, že po návrate z Moskvy prehovoril (za slovenského štátu) v slovenskom rozhlase, kde prezentoval svoj kritický vzťah k ZSSR, k Stalinovi.

Od vydania tejto knihy a knihy o Nádašim-Jégém *Rovesník* knižne nevyšli už nijaké texty. Hoci by už bol možno čas na druhé vydanie... veď okrem iného v nej defiluje celá plejáda najznámejších mien slovenskej literatúry a divadelníctva a ich každodenný kolobeh života a názorov z rokov 1937 – 1944. Všetky ostatné priame svedectvá sú vlastne len v jeho doteraz v úplnosti a knižne nevydaných zápiskoch.

D. K.: ... možno s takým časovým odstupom a dostatkom literatúry je toho dosť aj na kritickú nielen historicko-literárnu štúdiu, komentár a poznámkový aparát a azda vôbec zasadenie do širokých domácich a zahraničnopolitických pomerov k tejto knihe a porovnanie s inou dobovou slovenskou memoárovou literatúrou...

M. Z.: Doteraz vyšli, takmer po osemdesiatich rokoch, v roku 2015, *Sibírske zápisky*, je to upravené nové vydanie z roku 1936, ktoré takisto vyšlo v Matici slovenskej. Prispela som k úpravám podľa želaní, ktoré zanechal otec. On už nechcel do ďalších vydaní dávať toľko podrobností a korešpondencie, ktoré sa týkali ostrosti sporov o presadenie slovenčiny v légiách. Celá podstata je však zachovaná a dnešný čitateľ môže získať úplný a ucelený obraz, ako to bolo v čase, keď Mikuláš Gacek bol zapisovateľom v légiách, v tej jednotke, kde sa ocitli aj ľudia, ktorí neskoršie mali vplyv na jeho životnú dráhu, resp. zamestnania – napríklad neskorší minister Ferdinand Čatloš alebo generál Rudolf Viest, veliteľ povstaleckej armády v čase SNP. Pravda, kniha vyšla v roku 1936 a druhé vydanie až v roku 2015, v roku, keď uplynulo 120 rokov od otcovho narodenia a 45 rokov od jeho skonu...

D. K.: V onej knihe ste iste s pohnutím čítali a zapamätali si, s akou láskou, ojedinele výnimočnou v slovenskej memoárovej literatúre, hovorí o vašom narodení v auguste 1943...

M. Z.: Isteže, boli to časy, ako spomína, „náletov, nedostatku, strachu, Bratislava sa balila a utekala na vidiek“, píše o „čiernych chmárach desivej per-

spektívy“. Ale zaznamenáva aj rozhovor s Valentínom Beniakom, z ktorého je jasné, že otec mal preložené dielo Ludovíta Štúra *Slovanstvo a svet budúcnosti*, cituje Beniaka, že Matica to raz bude vítať, text treba len sádzať, pomery sa zmenia a vyjde to pod patronáciou takého Laca Novomeského! To je citát z novembra 1943! Už vtedy hovorili o zmene pomerov! Pokiaľ viem, vysádzaný rukopis v Matici slovenskej zviazali, urobili niekoľko výtlačkov, jeden dali aj otcovi po návrate z gulagu. Na tom preklade pracoval na požiadanie Matice od roku 1928.

D. K.: Dodám, že prvý preklad práce napísanej v nemčine do slovenčiny vyšiel až v roku 1993, potom až v inom preklade v roku 2015 a 2016...

M. Z.: Nie je to jediný taký osud Gacekových prekladov. Napríklad mal preložených už vyše 22 kapitol románu neskoršieho nositeľa Nobelovej ceny za literatúru (1965) Michaila Šolochova, ale vtedajšie pomery v slovenskej rusistike mu boli príčinou, prečo nepokračoval...

D. K.: Preložil z ruštiny napr. mnohé divadelné hry. Hrali sa neraz bez me-
na prekladateľa, niekedy sa prekladateľ uvádzal ako Mikuláš...

M. Z.: Som presvedčená, že keby to bolo opačne, otec by nikdy nepostupoval voči iným prekladateľom (rusistom) tak, ako sa postupovalo voči nemu. Hoci napokon dosiahol v roku 1963 od ZSSR rehabilitáciu, naozajstnej rehabilitácie, ako konštatuje Peter Cabadaj, „sa mu nedostalo ani za života, ani po smrti“.

D. K.: V knihe *Päť návratov Mikuláša Gaceka* budeme mať po prvý raz v rámci uceleného pohľadu na jeho život aj knižné vydanie pozoruhodných *Moskovských zápiskov*, ojedinelého svedectva diplomata Slovenskej republiky, ktorý na miesto kultúrneho ataše nastúpil už ako renomovaný, uznávaný rusista...

M. Z.: Rukopis som pripravila po dohovore s vydavateľstvom Matice slovenskej, napokon, jediná doteraz zverejnená časť zápiskov z rokov 1940 – 1941 vyšla len v matičných Slovenských národných novinách pred sedemnástimi rokmi. V denníkových záznamoch sú dodnes pozoruhodné postrehy: „Čo tu vidím, to nie je socializmus, Stalin tu vytvára kastu malomeštiakov, ktorých jedinou túžbou je uchmatnúť si čo najviac.“ Alebo na inom mieste zaznamenáva: „Na každom kroku Stalin alebo citát z jeho rečí a článkov, alebo portrét či socha. A tie fabriky a inštitúcie, pomenované jeho menom, akoby sa poponáhľali čím skôr zažiť slávu nesmrteľnosti. A v tlači epitetá ‚génus človečenstva‘, ‚učí-

teľ národov, ‚svetlo‘, ‚solnce mira‘... ešte vždy dosiaľ sa v histórii vypomstilo také modlárstvo, ubožšťovanie.“

D. K.: ... a to píše diplomat štátu, ktorého prezident Jozef Tiso poslal k narodeninám blahoprajný telegram J. V. Stalinovi a oficiálna delegácia vedená ministrom školstva J. Sivákom sa zúčastnila na oslavách 185. výročia založenia Moskovskej štátnej univerzity. To bolo v máji 1940 a stalo sa to povestným, lebo na recepcii v Kremli sa Viačeslav Molotov nielen živo zaujímal o pomery na Slovensku, ale spýtal sa aj na to, či sa Slováci pripravujú na vojnu. V máji 1940! A slovenský minister ubezpečoval Molotova, že na nijakú vojnu nepomýšľame a najmenej guráže by sme mali pustiť sa do Sovietskeho zväzu...

M. Z.: Moskovské denníky zachytávajú, samozrejme, aj každodennosti, dlhé rady v obchodoch, do ktorých sa ľudia stavajú, hoci nevedia, čo sa predáva, ale keď tam toľko ľudí stojí, asi to bude niečo mimoriadne, napríklad mandarínky, „ľudia sa všade tisnú, akoby sa báli, že im tovar spod nosa uchmatnú, že sa na nich nedostane, výraz očí akýsi nevraživý, zlostný, závistlivý, kde len vojde, očeredi, očeredí“... Píše o tom, ako „v električkách ustavične stretáva dôstojníkov, ktorí majú v rukách učebnicu nemčiny, angličtiny, a v antikvariáte už zo tri razy videl dôstojníka, ktorý sa spytoval, či nemajú česko-ruský slovník“.

D. K.: Pre neho ako kultúrneho ataše však musel byť zaujímavý nielen svet ruskej politiky, ale aj svet ruskej literatúry, divadla, osobne sa zoznamoval s významnými ľuďmi...

M. Z.: Pre otca bola Moskva zaujímavá hlavne pre možnosti, ako sa zoznamovať s kultúrnym životom, v krátkom čase sa zúčastnil na množstve podujatí. V *Moskovských zápiskoch* je zachytené jeho nadšenie z predstavenia *Bratia Karamazovovci*, ktoré sa v divadle hralo vzhľadom na rozsah po dva večery za sebou. Zaznamenáva si stretnutia so slávnym ruským divadelným tvorcom Nemirovičom Dančenkom. Spomína režiséra Janka Borodáča, ktorý „vedome nadviazal na ruské realistické divadlo a čerpal pri budovaní SND v Bratislave zo skúseností MCHAT-u“. V marci 1941 hovorí o predstavení *Ilja Muromec*: „Krásne našťudované, reč ruských bylín znie z javiska ani slovenčina, blízko, zrozumiteľne...“ Píše o osude Mejerchoľda a jeho ženy, o vnučke Leva Tolstého, o Jeseninovi, o Bachtinovi, Tvardovskom, Fadejevovi, žene A. P. Čechova herečke Olge Knipperovej, o Majakovskom.

Ale azda najprenikavejšie, myslím si aj v rámci slovenskej literárnej kritiky, sú jeho riadky o Borisovi Pasternakovi: „Pasternakovi vrstovníci sa snažia

iba o jedno – byť poplatníkmi plynúcej chvíle, čo pracujú na vopred vykázanom poli života a poézie ako Tvardovskij, laureát Stalinovej ceny za rok 1940 za epos z kolchozného života. Pasternak, ako každý skutočný umelec, vytrhá sa z reťazí času, škatuľkovania, obmedzovania. V tom je vlastne revolučnejší ako tí z jeho druhov, ktorí svoju oddanosť revolúcii dokazujú poémami o bavlne alebo vysokej peci... Pasternakova poézia je zahľadená do budúcnosti, v tesnote, borbe, haravare svojej doby rozpráva o tom, čo napokon musí zvíťá-

Záboj Bohuslav Kulhavý: Jánske sny, 2004

žiť a čo príde po dnešných zápasoch a svetových otrasoch: o slobodnom rozkvetení ľudskej osobnosti.“

D. K.: ... a Gacek to píše v roku 1941, so sedemnášročným predstihom pred udelením Nobelovej ceny! Tak sa Pasternak u nás v roku 1958, keď dostal Nobelovu cenu za literatúru, ani len nespomenul! Vtedy sa, naopak, sledovala oficiálna sovietska línia, pre ktorú bol Pasternak donútený Nobelovej ceny sa vzdať...

M. Z.: Nie je to ojedinelé ostroumné vyjadrenie, napríklad o Majakovskom hovorí: „Majakovskij sa stal poetom pri revolučnom ministerstve krásnych umení, a pokiaľ ide o umelecký plán, pokúsil sa v sebe zabiť básnika, lyrika.

Lenže na písanie agitiek nemusel byť Majakovským, na to stačil aj Demian Bednyj. Pokúsil sa v sebe zabiť básnika, ale v skutočnom živote básnik zabil Majakovského. Navzdory všetkým úvahám a pravdám, ktoré vytruboval a hlásal, najhlavnejším sa ukázalo práve to, čo podľa jeho oficiálneho symbolu viery podliehalo zániku a opovrhnutiu.“

Vo februári 1941 na inom mieste píše: „V ZSSR sa vlastne z krásnej literatúry nedočítaš, aký je tvrdý, ťažký život prostého sovietskeho človeka. Najnovší nadiktovaný smer v literatúre sa volá ‚socialistický realizmus‘. Ale to nie je realizmus... skutočnosť realisticky pravdivo opisovať nesmú, a to je príčina stagnácie v dráme a v beletrii, veľké talenty zakrpatujú, lebo už v zárodku obklesujú ich rozlet oficiálnymi požiadavkami.“ Pripomína atmosféru večierka laureátov Stalinovej ceny za literatúru, kde o. i. Alexej Tolstoj predčítal, „i to veľmi fádne a bezvýrazne s jednotvárnymi gestami“, úryvok zo svojho posledného románu *Krížová cesta*, „ľudia sa začali hniezdiť a tratiť von“... Scéna s laureátom Stalinovej ceny Virtom „so zďaleka mladým šuhajom v svetlom dobre ušitom obleku hovorí zaujímavo o tom, ako v roku 1937 videl na dedine hrđinu svojho románu, ideovo presvedčeného, a tým strašnejšieho kulaka“... Gacek sa potom v novinách dočítal, že toho „kulaka, banditu, vlka“ zastrelili pre kontrarevolučnú činnosť. A Virta? Rozprával, že „z vďaky za cenu sa zberá napísať nie jeden, ale dva, ba celú sériu románov“ a na objednávku „strany a vlády“ píše teraz divadelnú hru o Leninovi. Gacek si podľa denníkov jednoznačne udržuje prehľad a známosti, rozširuje si obzor o ruskej literatúre nielen ako diplomat, ale predovšetkým ako rusista.

D. K.: Aké otázky si kladie ako diplomat a aké ako rusista?

M. Z.: Asi sa to nedá oddeliť, na jednom mieste píše: „... vždy znova sa vracajúca neodbytná otázka, ktorá čaká na odpoveď. Čo užitočného môžeš čerpať z pozorovania búrlivého toku sovietskeho života? Vyhľadávať, vypichovať iba samé tiene, ako vyžaduje chvíľková konjunktúra? Čo tu na týchto širošírych plánoch muselo byť biedy, tuposti, keď ešte dnes je úroveň ruského človeka taká nízka! Či tá nevšímavosť, nezainteresovanosť za veci spoločné, kolektívne nie je základnou črtou ruskej povahy?! A daromné sú režimy Ivanov Hrozných, Petrov Veľkých, Stalinov...“

Ako diplomat poznamenáva, že už dva týždne pred vypuknutím sovietsko-nemeckého konfliktu bolo z rozličných príznakov jasné, že vojna je nevyhnutná, začiatkom júna 1941 v rýchllosti sa balí a lúči sa s blízkymi, dostal povolenie na dovolenku, ale neverí, že sa ešte vráti. Zaujímavá a aj dnes poučná je, domnievam sa, poznámka o pokynoch z Bratislavy: v prípade vypuknutia

konfliktu držať sa toho, čo bude robiť nemecký veľvyslanec. Avšak gróf Schulenburg mu radil nekopírovať celkom jeho kroky: „Slovensko je suverénny štát a musí mať na takéto kroky úpravu svojej vlády.“

D. K.: Mikuláš Gacek sa v roku 1962 dočkal sovietskej rehabilitácie, v roku 1968 mu vrátili členstvo v Zväze slovenských spisovateľov a zažil aj august 1968. Ako?

M. Z.: Rukopis knihy *Päť návratov Mikuláša Gackeka* sa usiluje byť ucelebným obrazom jeho života, ale nezaradila som doň poznámky, ktoré otec nazval *Budmerické zápisky*, pretože tam vznikli, a je to 200 strán rukopisu, resp. strojopisu. Otec bol veľmi dôsledný, napríklad všetku svoju korešpondenciu viedol tak, že si odkladal kópie listov, ktoré adresátom poslal, a pripojil ich k listom, ktoré od nich dostal. Nepublikované je okrem korešpondencie ešte veľa vecí, napríklad aj pripravovaná kniha o ruskej literatúre.

V tej časti pozostalosti, ktorá je v mojich rukách, mám napríklad zápis z 22. augusta 1968: „Pokračujem až dnes, keď som sa ako-tak spamätal z včerajšieho omráčenia, akí sme my len dôverčiví, kto by si u nás pomyslel, že je možný takýto zákerný útok! Ako zbojníci a vrahovia! Pôsobila chladná rozvaha: urobiť prietrž nákazlivým myšlienkam, zraziť nás na kolená, strhnúť k sebe, na svoju úroveň, ožobrať materiálne aj duchovne, to je rozhodujúci motív, no a, pravdaže, tzv. strategické ohľady a bezuzdný militarizmus vyplývajúci z ich megalománie.“

„Čo sa ide robiť? Nezačnú sa represálie proti kultúrnym pracovníkom? Keď sa stmievalo, s týmito otázkami prišiel Jano Johanides. Čo som mu mal povedať? Upadli sme do neľudských, barbarských rúk! Čože ja? Poznal som ich, šesťnásť rokov svojho života som nedobrovoľne venoval ich poznávaniu. A či môžem povedať, že ich poznám? To iracionálne v ich poloaziatskej povahe! Búri sa vo mne všetko proti tej hroznej krivde.“

Dňa 3. septembra píše: „Predbežne nás obklopuje surová a bezohľadná životná realita, agresori sú dočasní – národ je večný!“